

УДК 415.8:061.235

Срібняк І.В.

*завідувач кафедри всесвітньої історії
Інституту суспільства
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
доктор історичних наук, професор*

**ТАБІР ПОЛОНЕНИХ ВОЯКІВ ЦАРСЬКОЇ АРМІЇ
В КНІТТЕЛЬФЕЛЬДІ (АВСТРО-УГОРЩИНА)
В КІНЦІ 1914 — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1915 рр.:
ВИОКРЕМЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ТА ЇХ САМООРГАНІЗАЦІЯ**

У статті реконструйовано процес самоорганізації вояків-українців у таборі полонених царської армії Кніттельфельд (Австро-Угорщина), що відбувався у жорстокому протистоянні із залишками російської імперської свідомості та малоросійськості у світоглядних уявленнях мешканців цього табору. Проаналізовано перебіг організаційно-освітньої роботи в таборі, яка спрямовувалась Романом Домбчевським, що був уповноважений Союзом визволення України для її проведення в Кніттельфельді.

Ключові слова: *Кніттельфельд, табір, полонений, українці, культурно-освітня робота.*

Актуальність даної проблеми полягає у необхідності дослідження обставин формування української визвольної ідеї у протистоянні із залишками російської імперської свідомості та малоросійськості у світоглядних уявленнях полонених українців зі складу царської армії. Метою даної статті є реконструкція процесу самоорганізації полонених українців у таборі полонених російської армії Кніттельфельд (Австро-Угорщина), що дозволяє відтворити початковий етап формування національної свідомості полонених українців. Дана проблема є малодослідженою в українській історіографії, про окремі аспекти життєдіяльності полонених українців табору Кніттельфельд існують спомини Р. Домбчевського [1] і В. Пачовського [2], але та обставина, що вони написані безпосередніми учасниками тих подій, дозволяє віднести їх до джерел. У 1999 р. автором цієї статті було подано короткий сюжет про згадуваний табір в одній з своїх узагальнюючих праць [3, 27–28], проте він мав суто оглядовий характер, а за своїм обсягом (дві сторінки тексту) не давав цілісного уявлення про ситуацію та перебіг організаційно-освітньої роботи в таборі.

Восени 1914 р. австро-угорська влада розпочала концентрацію полонених вояків царської армії у таборі Кніттельфельд, так що на весні 1915 р. у ньому перебувало близько 19 тис. солдатів різних національностей [4, арк.24]. Табір поділявся на п'ять секцій (без поділу за національною ознакою). У переважній більшості це були малограмотні або цілком неписьменні вояки зі складу царської армії. Досить поширеним явищем серед полонених були азартні ігри (карти), частина займалась виготовленням різних «забавок» і «дрібниць» із дерева. Загалом полонених потерпав від недостатнього харчування, зокрема малої порції хліба та городини, меншої мірою — м'яса. Здебільшого полонені не могли пояснити причин початку війни, вони були схильні вірити будь-яким чуткам, зокрема вважали, що за участь у війні їх буде винагороджено російським царем після її закінчення. Практично всі полонені бажали скоршого миру та закінчення війни.

Кніттельфельд від багатьох інших змішаних таборів вирізняло те, що при його таборовій комендатурі в якості підфіцера-перекладача з 10 грудня 1914 р. почав працювати небайдужий українець-галичанин — д-р Роман Домбчевський. Прибувши до цього табору майже випадково, він за покликом серця вирішив «робити що-небудь для освідомлення полонених Українців» [5, арк.1–2], яких у таборі, за його спостереженнями, перебувала досить значна кількість (до 1/3 від загальної кількості). Такий висновок він зробив на підставі аналізу місця їх народження, а також виходячи з прізвищ полонених. Крім того, Р. Домбчевський зауважив, що у багатьох таборян «російська мова не доладна», що вони зрештою «говорять властиво по українськи з домшкою певних вивчених російських фраз та слів».

Маючи на меті організувати полонених українців та розпочати їх національне освідомлення, Р. Домбчевський звернувся за інформацією та вказівками до Союзу визволення України. Після встановлення контактів з СВУ він регулярно надсилав до його віденської централі звіти («справоздання»), інформуючи про проведені заходи та звітуючи про витрачені кошти. Ці звіти являють собою значний науковий інтерес — і не тільки з історії розвитку українського руху в таборі, але й з огляду на зроблену ним характеристику представників різних націй, які перебували у згаданому таборі. Так, зокрема, як йшлося у його «Справозданні з діяльності до СВУ в Відні» від 14 квітня 1915 р., серед інших народів у Кніттельфельді особливо вирізнялись росіяни, які були «чогось досить нахабні» під час вирішення ними як службових, так і приватних справ. Знов таки, за його спостереженнями між росі-

янами інколи траплялись «типово добродушні люди, а деколи з вивченою (удаваною — авт.) товариськістю» [5, арк.20–21].

Характеризуючи ж полонених українців у цьому таборі, Р. Домбчевський писав наступне: «Українці — загалом дуже здержані і скромні. Українець не прийде до людини ніколи з драстичним питанням, з нечемною, нахабною просьбою. Завсігди (завжди — авт.) здержаний, зрівноважений, уважливий. Видко певну резерву (повагу — авт.) в відношенні до других людей». При цьому Р. Домбчевський наполягав, що пише це не «як член мого народу», але зі свого багатого досвіду спілкування з полоненими готовий стверджувати, що «Українець-селянин виглядає як старої культури аристократ в порівнянні з кацапом (так в тексті, росіянином — авт.)». Занотовує Р. Домбчевський й негативні риси у полонених українців, зокрема, дехто з них «бувають дуже темні, неосвічені і дають себе легко використовувати».

Зрештою, оцінки галичанином Р. Домбчевським українців та росіян можуть комусь здатись упередженими, проте вони були суголосні з думками таборового панотця серба Мілоша Блажуевича, який «помітив в Українців нахил до щирої, глибокої побожності без пустого формалізму». Натомість деякі речі, які він чув від росіян на сповідях, його просто шокували. Зокрема, о. М. Блажуевич, згадує (без зазначення прізвища) про одного «бородатого Москаля» понад сорокалітнього віку, який вважав гріхом те, що «не хотів стріляти, та ще й піддався в полон». Але цей неназваний росіянин не вважав гріхом те, що «ще в Галичині, ще доки прийшов на позицію, знасилював (згвалтував — авт.) — сам признався — 15-літню сільську дівчину». І взагалі, за оцінкою панотця, дуже поширеним в Росії є те, що «не розрізняють Москалі в сексуальних відносинах багато — удержують такі зносини навіть з зовсім близькими рідними» [5, арк.79–80].

У своєму звіті Р. Домбчевський вдався до характеристик представників й інших націй, які перебували в таборі, а саме поляків, між якими трапляються «щиро етнографічні, щирі типи, але єсть і такі відємні постаті як галицькі економи або шляхтичі». Натомість польські «робітники... роблять не лихе вражіння — Москалів (так в тексті, росіян — авт.) ненавидять щиро». Аналогічно до росіян ставляться грузини — «завзятий войовничий свободолюбивий народ і охоче пішли б боротися з Москалем, якби лише можна було». Не утримався Р. Домбчевський і від характеристики євреїв: «Жиди ж — як жиди скрізь! В таборі існують цілі базари, де вони переторговують». До євреїв «полонені інших народностей відносяться... з певною ненавистю», а ті

у свою чергу ставляться до останніх «з певною погордою». І хоча серед євреїв теж є «людяні, інтелігентні типи», але проблема полягає в тому, що переважна їх більшість «торгує всім, навіть симпатіями чи то в сторону Австрії чи Росії» [5, арк. 21–22].

Українцям у цьому міжнаціональному таборовому «коктейлі» доводилось не солодко, бо вони опинились у цілком пригнобленому становищі перед старшими баракамі, яких призначали (згідно до австрійських військових приписів) з числа російського унтер-офіцерства, і зокрема підпрапорщиків. Останні відігравали вкрай деструктивну роль у таборі, бо таємно збурювали темну, неосвічену солдатську масу та намовляли полонених уникати від участі в будь-яких роботах в таборі, бо це, мовляв, «служба Австрії». Натомість самі часто працювали у таборових службах, аргументуючи це вимогами комендатури. З цієї позиції вони використовували будь-яку можливість аби оббріхувати «кучку Мазепинців», вигадуючи про «хахлів» найфантастичніші історії. Так само, коли справа доходила до розподілу полонених на роботи, старший барака (росіянин) завжди відряджав українців на неоплачувані роботи, «тоді як платять за роботу — подає самих кацапів» [5, арк. 22–24].

З перших кроків своєї діяльності Р. Домбчевський вдався до пошуків свідомих українців, прагнучи здобути собі таким чином підтримку в середовищі полонених та сподіваюсь на те, що такі особи підтримають національно-організаційну акцію СВУ. Попри значний обсяг роботи, який щоденно виконував Р. Домбчевський, він почав проводити бесіди з полоненими, намагаючись зрозуміти їх настрої та причини потрапляння в полон. Зрештою, йому вдалось познайомитись з членом УСДРП полоненим Д. Шабалою (з Катеринослава), який потрапив до полону з власного переконання. Ще до знайомства з Р. Домбчевським Д. Шабала проводив листування з проф. Микитеєм, який опублікував три листи останнього у часопису “Ukrainische Nachrichten” [5, арк. 3].

На початку 1915 р. заходами Р. Домбчевського і Д. Шабали у таборі виникає перший нечисленний гурток у складі полонених Я. Орищенко, Івана Лазька, Пшеничного, Баумана, Кащепи та ін., члени якого обстоювали українські національно-визвольні гасла та регулярно збиралися для читання українських часописів та брошур. Проте такої літератури тоді гостро бракувало, і тому Д. Шабала листовно звернувся до сотника УСС С. Ріпецького з проханням надіслати книжки та старі непотрібні українські журнали. Отримати українську пресу цьому гурткові полонених допомагав СВУ, крім того для них надсилались окремі примірники українських часописів «Діло» і «Свобода».

Ситуація в таборі зовсім не сприяла проведенню широкої акції з освідомлення полонених українців, бо деякі офіцери комендатури були за своїми переконаннями русофілами. У таборі діяв суворий режим, який не передбачав якихось зібрань полонених та ведення з ними бесід. Але після відповідних роз'яснень вищих інстанцій комендант табору полковник Гофбацер виявив бажання зустрітись зі свідомими українцями та після розмови з ними дав дозвіл на вечірні збори в канцелярії табору, а також пообіцяв виділити окреме приміщення для влаштування читальні, робота якої спрямовувалась би Д. Шабалою, Орищенком і І. Лазьком. Єдине, про що просив комендант полонених — так це «не викликати непорозуміння з Москалями-чорносотенцями» [5, арк. 7–8].

25 лютого 1915 р. листом за підписом О. Скорописа д-ру Р. Домбчевському було повідомлено, що Військове міністерство Австро-Угорщини дозволило йому вести «українську пропаганду» в Кніттельфельді. В цей час до гуртка приєднався артист трупи М. Садовського Данило Щербина — «людина національно дуже освідомлена, енергічна, демократичної вдачі і поглядів», який «постягав до нашого гуртка багато інших Українців». Завдяки його агітації та праці інших «піонерів» українського руху гурток збільшився до 40–50 осіб, а крім того в таборі організувався народний хор [5, арк.9–10]. Після цього Р. Домбчевському вже не доводилося долати різних бюрократичних перешкод, пов'язаних з тим, що комендатура табору ще не мала відповідних вказівок від австрійської військової влади. Велике значіння мала і його постійна підтримка з боку СВУ, віденська централь якої почала регулярно постачати до табору українську агітаційну літературу. Відтак, полонені українці все більше цікавились роботою гуртка, попри всі погрози й залякування чорносотенців [1, 60].

На початку березня Р. Домбчевський майже цілковито зосередився на проведенні освітньої та організаційної роботи з полоненими українцями, ставши «мужем довір'я СВУ» в таборі. Його заходами було розпочато укладання списків українців, до яких за короткий час було внесено 4800 осіб. За розпорядженням коменданта українців мали скупчити в окремій секції “D” табору (60 бараків на 250–300 осіб кожний), в якій вже існувала вся необхідна інфраструктура (магазини, кухні, лазня, канцелярія та ін.). Український актив уважно пильнував аби до згаданих списків не потрапили «шкури» (*підпрапорщики — авт.*), які, як вже зазначалось, за своїми переконаннями майже суцільно були чорносотенцями. Цю справу полегшувала та обставина, що такий контингент у величезній кількості був зосереджений у т.зв. «інтелігентному» баракі, який вже встиг «своїм чорносотенним поведенням виробити собі до-

сильно погану опінію (*ставлення — авт.*), принаймні упередження, австрійських офіцерів» [5, арк.10–12].

Приїзд до табору 30 березня 1915 р. за дорученням СВУ д-ра В. Пачовського дозволив значно активізувати роботу національно-патріотичного спрямування. Вже 30 березня ц.р. у приміщенні канцелярії відбулися перші читання для полонених, на яких було розглянуто широке коло міжнародних проблем, зокрема українсько-російських. Наступні виклади (лекції В. Пачовського «Нарис значення історії та історії літератури для українського народу», «Доісторичне минуле України», «Історія Київської держави») відбулися 11, 13 і 15 квітня 1915 р., збираючи пересічно від 100 до 150 полонених [2, 96–97].

В. Пачовський також привіз до таборової бібліотеки надіслані СВУ книжки, зокрема «Кобзар» Т. Шевченка та історичну літературу. Завдяки цьому дуже скоро бібліотека охопила своїм впливом значну кількість полонених. Продовжували відбуватись «публічні читання» німецькомовних часописів (у перекладі на українську Р. Домбчевського). Останній звертав увагу на те, що значна кількість українців була «забаламучена» «продуктом московської політичної думки і московського походження», але після участі в кількох дискусіях дехто з них вже цілком сприймав «думку створення “Самостійної України” дуже прихильно» [5, арк.14–17].

Щоправда, як зазначав Р. Домбчевський у своєму звіті, «псували дуже багато поміж нашими людьми в отсій справі деякі Росіяни і Жиди — які видавали себе російськими соціал-демократами». Від них «віяла... проста ворожість», а один «добродій» з цього роду публіки (полонений Коган з Одеси) намагався вести агітацію проти СВУ. Після довгих дискусій останній вже не приходив на засідання активу українського гуртка, і більше того — напевно через брак аргументів проти української справи та мізерність свого існування Коган здійснив невдалу спробу втечі з табору [5, арк.17].

У своєму наступному звіті СВУ (від 17 квітня 1915 р.) Р. Домбчевський повідомляв й про інші складнощі у проведенні культурно-організаційної роботи, які час від часу мали місце в таборі. Зокрема, новий перекладач табору — поляк д-р Чехович — розпочав свою діяльність з того, що став дорікати Р. Домбчевському у «однобічному» проведенні національної роботи. На думку Чеховича, такий стан справ у таборі, коли «Українці мають все, а Поляки ні», і що Р. Домбчевський «не старався [зробити] дещо для поляків», не є нормальним та мав бути змінений. Зрозуміло, що ці претензії були дитячими, і навіть алогічними, але тільки повідомлення про проведення підготовчих заходів для переведення

полонених поляків до окремого табору дещо остудили його задум «кувати» польську справу українськими руками [5, арк.31].

Гальмував культурно-освітню справу в таборі й брак приміщень, в яких можна було би провадити «школу анальфabetів» та відкрити читальню. Тим не менш, Р. Домбчевський та В. Пачовський робили все можливе, аби підтримати та розрадити полонених українців в їх таборовому повсякденні. Їх зусиллями в таборі регулярно відбувались виклади (читання творів українських письменників) та бесіди на громадсько-політичні теми [5, арк.37–40]. Центром українського життя в Кніттенфельді у цей час стала “Ukrainische Kanzlei” («Українська канцелярія»), де діяла бібліотека з книжковим фондом у 559 томів, якою охоче користувалися не тільки українці, але й росіяни, найчастіше випозичаючи «Кобзар» Т. Шевченка і «Історію України-Русі» М. Аркаса. Тут також відбувались деякі виклади, а пізніше й заняття українського хору [6, 79]. Стіни канцелярії прикрашали портрети Т. Шевченка і Б. Хмельницького; карти України, Балкан і Європи; родовід галицько-волинських та литовських князів (XIII-XIV ст.).

У квітні 1915 р. тривало виокремлення полонених українців до секції “D” табору, заходами українського активу табору списки були перевірені, до них потрапило близько 4600 осіб з числа українців (із загальної кількості близько 20 тис. чол.). Після їх скупчення тут почали регулярно влаштовуватися й дискусійні вечори, на яких виступали з рефератами І. Лазько («Рідна мова та її значення»), Я. Орищенко («Чи не загрожує майбутній самостійній Україні небезпека від інших держав»), Р. Домбчевський («Економічне становище селян українців у Галичині») та ін. Надання комендатурою табору спеціального приміщення для проведення викладів дало можливість налагодити систематичне ведення курсів для неписьменних і малописьменних, рахунків, української і німецької мови, історії та географії України, українознавства та ін. Одночасно у бараках читався «Кобзар» Т. Шевченка, при чому бажаючі могли отримати для себе українські книжки [1, 70–71].

20 травня 1915 р. у Кніттельфельді було створено гурток «Союз для Визволення України» («Кружка С.В.У.») та обрана його управа, до якої увійшли полонені Я. Орищенко, М. Омельченко, І. Лазько, В. Степанович, Д. Щербина. 30 травня ц.р. відбулися загальні збори гуртка, які затвердили передати проект статуту гуртка (підготував Р. Домбчевський) на затвердження в президію СВУ [5, арк.59]. У ньому були визначені основні завдання його членів: «національне освідомлення полонених» та організація громадянства на шляху до здобуття самостійності України. Задля цього члени гуртка взяли на себе

зобов'язання організувати для полонених різні курси та масові читання; проводити виклади з історії та географії України, української літератури, кооперації, суспільних наук; влаштувати концерти, театральні вистави й хорові виступи; провадити табірну бібліотеку [1, 70]. У таборі було створено «Гурток історичних викладів» у складі полонених І. Лазька, Д. Щербини, І. Ляховича, А. Дзенбелянського, П. Мащенко, К. Слесарчука, М. Омельченка, Я. Орищенко, В. Степановича. Заняття з полоненими проводив референт гуртка В. Пачовський [7, арк. 5зв.].

Одним з найбільших досягнень управи слід вважати створення зі складу полонених українського хору (нараховував до 70 чол.), яким керував Р. Домбчевський. Його розвою всебічно сприяла комендатура табору в особі помічника коменданта капітана В. Гаршвіба (Гартвіга) та його заступника обер-лейтенанта Зайдля, які при потребі регулярно надавали членам хору фортепіано й відповідне приміщення у «великій викладовій залі» (одночасно — їдальня табору) [5, арк.58]. Виступи хору супроводжував оркестр з числа полонених (в таборі перебувала значна кількість музикантів), музичні інструменти для якого були закуплені комендатурою табору. Комендатура табору йшла назустріч українцям й справі задоволення їх духовно-релігійних потреб: 23 травня 1915 р. у таборі для українців було проведено молебень (правив священник-серб), під час якого співав український хор.

На кінець травня 1915 р. у секції “D” було скупчено 3320 полонених українців, але фактично у таборі перебувало їх значно більше, так що вже невдовзі Р. Домбчевський подав їх уточнений список з 4922 осіб (у т.ч. й значна кількість зовсім неосвічених та неграмотних людей). Тоді ж австрійська військова влада ухвалила рішення про переведення всіх українців з Кніттельфельду до табору Фрайштадт, і вже 3 і 6 червня були організовані два транспорти у складі 3300 і 1653 чол. За оцінкою Р. Домбчевського, це були ті українці, які «почували себе як небудь міцніше зв'язаними з своїм народом» [5, арк.60, 76, 78].

Ця кількість не співпадала з тією цифрою, яка була заявлена Р. Домбчевським раніше, — бо він до останніх днів проводив їх перевірку з тим, щоб позбутись «непригожих: кацапів, циган, румунів, а також зовсім лихих елементів з поміж Українців», які у кількості 80 осіб були залишені у Кніттельфельді. Слід відзначити, що частина українців (вони називали себе «малоросами») — близько 1000–1500 осіб, які походили з Київської губернії, з самого початку відмовились переходити до секції “D”. До цього їх спонукав страх щось змінювати у своєму житті, дехто планував виїхати на добре оплачувані роботи, залишилось і

невеличке коло інтелігентів, які «хитались» між українством та малоросійщиною [5, арк.76–77].

Але майже 5 тис. українців вибрали собі нову долю, погодившись на переїзд до Фрайштадту. І хоча не всі «кніттельфельдці» спочатку стали для українського табору помітним придбанням (як вже зазначалось, серед них кількісно переважали малосвідомі українці), попри це — значне їх число, захоплене у вир культурно-освітньої роботи, невдовзі приєдналось до українства та взяли діяльну участь у національному житті. Таборова громада Фрайштадту отримала від переїзду «кніттельфельдців» ще один важливий «зиск» — до нового місця їх перебування були передані й музичні інструменти, які були викуплені СВУ в розстрочку та передані оркестру фрайштадського табору [8, арк.19]. Разом з полоненими до Фрайштадту виїхала бібліотека, шкільна таблиця, малянки і карти.

Проведення національно-організаційної роботи в Кніттельфельді стало можливим завдяки д-ру Р. Домбчевському, який розпочав українську «акцію» в цьому таборі та зумів створити гурток національно свідомих українців. Спільними зусиллями українських активістів стало можливим виокремити ту частину полонених, яка усвідомлювала свою окремішність від росіян, мінімізувати впливи чорносотенців. Було поліпшено побут українців, у таборі відбувались спорадичні виклади грамоти для неписьменних. Зрештою, саме завдяки цій підготовчій роботі в Кніттельфельді та інших таборах полонених царської армії в Австро-Угорщині стало можливим зосередити українців у таборі Фрайштадт, та піддати їх впливам української визвольної думки.

Література

1. Домбчевський Р. Матеріали й документи з національно-освідомчої праці СВУ в таборі Кніттельфельді серед полонених українців / Домбчевський Р. // Союз визволення України у Відні (1914–1918). — Нью-Йорк, 1979. — С. 57–72.
2. Пачовський В. Виклади про національне освідомлення полонених у таборі Кніттельфельд / Пачовський В. // Союз визволення України у Відні (1914–1918). — Нью-Йорк, 1979. — С. 95–98.
3. Срібняк І.В. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.) / Срібняк І.В. — К., 1999. — 296 с.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 4405, оп. 1, спр. 21, арк. 1–74.
5. ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр. 57, арк. 1–125.

6. Дубрівний П. Союз визволення України в 1914–1918 рр. / Срібняк І.В. // Наукові записки Українського технічно-господарського інституту. — Мюнхен, 1968. — № XV(XVIII). — С. 76–87.
7. Центральний державний кінофотофоноархів України (ЦДКФФА України), альбом А-86 («Фотографічні знімки з часу праці серед полонених Українців в таборі полонених в Кніттelfельді»), світлина П-5, 5зв.
8. ЦДАВО України, ф.4405, оп.1, спр.60, арк.19.

В статтє реконструирован процесс самоорганизации украинцев в лагере военнопленных солдат царской армии Книттельфельд (Австро-Венгрия), происходивший в жестоком противостоянии с остатками российско-го имперского сознания и малороссийскости в мировоззренческих представлениях узников этого лагеря. Проанализирована специфика организационно-образовательной работы в лагере, которая велась Романом Домбчевским, уполномоченным на это в Книттельфельде Союзом освобождения Украины.

Ключевые слова: Книттельфельд, лагерь, военнопленный, украинцы, культурно-образовательная работа.

The article reconstructs the process of self-organization of Ukrainian soldiers at the camp prisoners of Imperial and Royal Army, Knittelfeld (Austria-Hungary), which took place in brutal confrontation with the remnants of Russian imperial consciousness and philosophical ideas of inhabitants of the camp. It is analyzed the progress of organizational and educational work in the camp, which was directed by Roman Dombchevskyi who was authorized by the Union for the Liberation of Ukraine to carry it out in Knittelfeld.

Key words: Knittelfeld, camp, captive, Ukrainians, cultural and educational activity.